

Από οθωμανική επαρχία στο ευρωπαϊκό σύστημα Κρίσιμες ψηφίδες της ελληνικής ιστορίας

Από τον ΤΑΣΟ ΓΙΑΝΝΙΤΣΗ

Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός: Κράτος και πολιτική στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, επιμέλεια Γιάννης Βούλγαρης, Κώστας Κωστής, Σωτήρης Ριζάς, Εκδόσεις Πατάκη (σειρά Διαδρομές Ιστορίας), Αθήνα 2021, σελ. 716

Η έκδοση αυτή περιλαμβάνει είκοσι επτά συμβολές σε διάφορα θέματα, μεταξύ των οποίων και μια δική μου για τον ρόλο του ξένου κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα. Είναι αυτονόητο ότι τα σχόλια που θα διατυπώσω δεν αφορούν το δικό μου κείμενο.

Ο συλλογικός χαρακτήρας της έκδοσης και το ευρύτατο φάσμα θεματικών που καλύπτονται, αποτελεί μια εξαιρετική συμβολή στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ανάλυση του ελληνικού Κράτους του 20ού αιώνα, και μπορεί να διαβαστεί με δύο εναλλακτικούς τρόπους: κάθετα και οριζόντια, αν και νομίζω ότι πρέπει να γίνουν και τα δύο. Ο πρώτος τρόπος σημαίνει να μένει κανείς στο κάθε κείμενο και στα συμπεράσματά του. Ο δεύτερος συνίσταται στο να προσπαθήσει να δει με ποιο τρόπο οι πολλές πτυχές των επιμέρους αυτών κειμένων μπορούν να συγκροτήσουν μια νέα αυτοτελή σύνθεση, πώς κείμενα και θεματικές αλληλοσυμπληρώνονται ή και αντιπαράτιθενται, και πώς μέσα από τη διαδικασία αυτή μπορεί να διατυπωθούν συμπεράσματα που ξεπερνούν τη μια ή την άλλη ατομική συμβολή. Θεωρώ, ότι μια τέτοια συσχέτιση και σύνθεση συνιστά μια διόλου εύκολη, όμως πολύ σημαντική πρόκληση, καθώς μόνο έτσι μπορεί να ξεφύγει κανείς από το αποσπασματικό και να φτάσει στο μακροσκοπικό.

Θα ήθελα να συγχαρώ τους επιμελητές της έκδοσης για την πρωτοβουλία και την υλοποίηση του εγχειρήμα-

Εκφόρτιση πρώτου πλοίου «Σχεδίου Μάραλ», Πειραιάς, Μάιος 1948. Δημήτριος Χαρισιάδης (1911-1993). Φωτογραφικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη.

τος, όπως και τις εκδόσεις Πατάκη. Επίσης, την Τράπεζα Αλφα για τη στήριξη που έδωσε στο συνέδριο στο Ναύπλιο που έγινε το 2019 και στην έκδοση αυτή. Είναι μια από περισσότερες μορφές στήριξης τέτοιων πρωτοβουλιών από την Τράπεζα.

Καθώς, πρακτικά, είναι αδύνατο να συμπεριλάβω σε μια παρουσίαση αυτής της μορφής όλα τα σημαντικά σημεία των είκοσι επτά κειμένων, επικεντρώθηκα στο να διατυπώσω, επιλεκτικά, ζητήματα και θέσεις που περιλαμβάνονται σε

ένα πιο περιορισμένο αριθμό κειμένων, με μοναδικό κριτήριο την ιδιαίτερη εξοικειωσή μου με το κεντρικό θέμα τους και τις συμπληρωματικότητες που έχουν μεταξύ τους.

Οι Γιάννης Βούλγαρης και Κώστας Κωστής έκαναν, αντίστοιχα, το εισαγωγικό και το καταληκτικό κείμενο του τόμου, και αξίζει τον κόπο να τους διαβάσει κανείς διαδοχικά και άμεσα, για να κατανοήσει πώς τα δύο αυτά κείμενα δένουν μεταξύ τους, αλλά και με τα υπόλοιπα, και πώς όλα μαζί διευκολύνουν

την κατανόηση του κεντρικού ζητήματος, που ορίζεται ως «ο μεγάλος μετασχηματισμός του Κράτους και της πολιτικής στην Ελλάδα του 20ού αιώνα».

Με αφετηρία τη δική μου οπτική, θα επικεντρωθώ επιλεκτικά σε κάποιους μεγάλους προβληματισμούς:

Η συνολική εικόνα που διαμορφώνει κανείς ανταποκρίνεται, στην κυριολεξία, σε αυτό που προσδιορίζεται ως στόχος της έκδοσης,

δηλαδή το «να ξαναδούμε την ιστορία υπό το πρίσμα νέων προσεγγίσεων και μακρόχρονων εξελίξεων». Κυρίως, να δούμε τις μεταλλάξεις και εξελίξεις που χαρακτήρισαν τη συγκρότηση του κράτους, σε μια περίοδο με πολλές ενδογενείς και εξωγενείς απειλές, με αντιφατικές επιδράσεις, με ιδεολογικές τάσεις και συγκρούσεις, αλλά και με κρίσιμες γεωπολιτικές εξελίξεις στην ευρύτερη περιοχή μας.

Αυτό που ιδιαίτερα ενδιαφέρει είναι με ποιο τρόπο και σε ποιο βαθμό η διαδικασία συγκρότησης του κράτους λειτουργήσε ως αυτόνομος παράγοντας συγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας – ένα τεράστιο ζήτημα. Όπως αναφέρει ο Γ. Βούλγαρης, το Κράτος όντας ένας νέος θεσμός ήταν ανοικτός στη διεκδίκηση για έλεγχο από διάφορους εσωτερικούς και εξωτερικούς πόλους δύναμης. Το παιχνίδι ήταν ανοικτό και παίχτηκε έντονα στα πρώτα εκατό περίπου χρόνια της νεότερης ιστορίας μας, αλλά και στη συνέχεια, με άλλες μορφές, όπως άλλωστε στις περισσότερες χώρες. Το Κράτος πότε λειτουργούσε ως ένας σχετικά αυτόνομος, εξωγενής, θεσμός και πότε ως εργαλείο εναλλασσόμενης παραταξιακής κατοχής της εξουσίας.

Συνολικά, ο Γ. Βούλγαρης παρουσιάζει τα βαθμιαία βήματα μετάβασης από τις οθωμανικές σε εξελικτικές δομές εξουσίας και διακυβέρνησης, με τη συγκρότηση του Κράτους και τις ενοποιητικές λειτουργίες του, τη μερική υπέρβαση των διάσπαρτων κέντρων εξουσίας, τη διαδοχική διεύρυνση του εθνικού χώρου, την ικανότητα σταδιακής άντλησης φορολογικών εσόδων, αλλά πάντα με δημοσιονομικά ελλείμματα και δανεισμό, την έναρξη παροχής κοινωνικών υπηρεσιών, την αγροτική αναδιανομή, τις υποδομές, τη συγκρότηση του στρατού, την εξωτερική πολιτική, τις αδύναμες, αλλά ενισχυόμενες συνταγματικές παρεμβάσεις. Τη μεταπολεμική περίοδο της ορίζεται σύστημα «ελεγχόμενης δημοκρατίας», το οποίο στη μεταπολίτευση εξελίσσεται στο σταθερότερο και μακροβιότερο θεσμικό σύστημα που γνώρισε η Ελλάδα.

Με το πέρασμα στον 20ό αιώνα, η διαμόρφωση στην Ελλάδα ενός Εθνικού Κράτους δηλαδή ενός μηχανισμού που έχει την ικανότητα να διεισδύει στην κοινωνία, να προσφέρει και να ελέγχει βασικές υπηρεσίες, όπως υποδομές, υγεία, εκπαίδευση, άμυνα, γίνεται ιδιαίτερα ευδιάκριτη. Όπως επισημαίνει ο Κ. Κωστής, η χώρα κεφαλαιοποίησε μεταξύ 1897 και 1912 μια συσσωρευμένη ανάπτυξη ικανοτήτων που ήταν αδιανόητη μέχρι τότε, και που ανοίγει το δρόμο για ένα Κράτος διαφορετικό απ' ό,τι στο πα-

Μαθητής - οξυγονοκολλητής, Ελληνικά Ναυπηγεία, Σκαρμαγιάς 1962. Εικόνα από την Έκδοση «Φωτογραφικών Πρακτορείων Δ.Α. Χαρισιάδης», Μουσείο Μπενάκη 2009.

ρελθόν. Όμως, ο ίδιος επισημαίνει την ανάδειξη μιας σειράς νέων φαινομένων, που θα σηματοδύσουν την εξέλιξη της Ελλάδας στον πολύ μακρύ χρόνο, όπως:

▷ Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος συμπίπτει χρονικά με την εμφάνιση της βίας με τη μορφή μιας ισχυρής εξεθωσμητικής πρακτικής για πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία της χώρας – και ο Γ. Βούλγαρης μιλά για τον διχασμένο 20ό αιώνα–, σηματοδοτώντας μια μεγάλη περίοδο θεσμικής, αλλά και πολιτικής «οπισθοδρόμησης». Η εξεθωσμητική βία πήρε στη συνέχεια περισσότερες μορφές και σταδιακά συνδέθηκε με την ανάδειξη βαθύτερων διχασμών, που πήραν έντονο και διαρκέστερο χαρακτήρα.

▷ Στην ίδια περίοδο αναδεικνύεται μια ισχυρή αυτονομία του στρατού στην πολιτική ζωή της χώρας – το πραξικόπημα μετά τη μικρασιατική καταστροφή, η κατάλυση της δημοκρατίας το 1935, η δικτατορία του 1967– που σταματά το 1974. Θα μπορούσα να θεωρήσω, ότι μεταξύ 1915 και 1974 συντελείται μια στρατιωτικοποίηση της πολιτικής που συμβαδίζει με πολλαπλούς διχασμούς, που έχουν την αφετηρία τους τόσο στο εθνικό, όσο και στο διεθνικό επίπεδο (βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί, κομμουνιστές-αντικομμουνιστές).

▷ Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και τον Εμφύλιο έχουμε μια συνέχιση, αλλά ταυτόχρονα και υπέρβαση των μεσοπολεμικών τάσεων. Στην Ελλάδα έχουμε ένα ισχυρό Κράτος στα πεδία του ψυχρού πολέμου και του αντικομμουνισμού – οι

βάσεις του οποίου ανάγονται ήδη στον Μεσοπόλεμο– μαζί με ένα Κράτος που αρχίζει μεν να έχει ουσιαστικές επιτυχίες στην ανάπτυξη και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, αλλά με πολύμορφους αποκλεισμούς σημαντικών τμημάτων της κοινωνίας και χωρίς η εξέλιξη αυτή να συμπληρώνεται από το κοινωνικό Κράτος που αναπτύσσεται σε πολλές χώρες της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης. Θα έλεγα ότι στην Ελλάδα αρχίζουν να εδραϊώνονται γενικότερες τάσεις και φαινόμενα, όπως η ενίσχυση της μεσαίας τάξης, η εκβιομηχάνιση, μηχανισμοί ανοικτής εκπαίδευσης, χωρίς όμως να αποφευχθεί η μαζική εξεθωσμητική μετανάστευση και η ανεργία.

▷ Στην περίοδο της μεταπολίτευσης, που έχει χαρακτηριστεί και ως περίοδος «δημοκρατικής παγκοσμιοποίησης», η Ελλάδα ταλαντεύεται μεταξύ ισχυρής και αναμικκής ανάπτυξης. Η ταλάντωση αυτή φτάνει στο όριο της με την κατάρρευση του 2009-2010, ανοίγοντας έναν νέο απρόβλεπτο κύκλο εξέλιξης προς ένα μέλλον, που επιβαρύνεται από πολλούς και παράλληλους κινδύνους, όπως υπερχρέωση, γήρανση και υπογεννητικότητα, κλιματική αλλαγή, μεταναστευτικές ροές, ασφαλιστικό. Μετά το 2009 σημειώνονται, για πρώτη φορά στον τελευταίο μισό αιώνα, τάσεις συστημικής απόκλισης από τις χώρες της Ε.Ε. Στο κλείσιμο αυτού του μακρού κύκλου η θέση της Ελλάδας έχει ανατραπεί σε σχέση με το παρελθόν. Έχει προβληματική θέση στη διεθνή ιεραρχία σε μια σειρά

από δείκτες (π.χ. πρόσβαση στην αγορά εργασίας, αποφυγή διακρίσεων, διαγενεακή δικαιοσύνη, σύγκλιση προς την Ε.Ε.) και οι μελλοντικές επιδόσεις της δεν διαγράφονται ιδιαίτερα αισιόδοξες.

Στη μεγάλη περίοδο του 20ού αιώνα αναδεικνύονται οι αδυναμίες τόσο στη νομισματική, όσο και στη δημοσιονομική πολιτική, με τα φαινόμενα του πληθωρισμού, της υποτίμησης, των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και της υπερχρέωσης. Στα προβλήματα αυτά συμπεκνώνεται το κόστος όλων των αδυναμιών στην άσκηση αποτελεσματικής πολιτικής και οι συνέπειες από την εμμονή σε πολιτικές αδράνειες, η συσώρευση των οποίων καταλήγει στα αδιέξοδα. Συνολικά και επιγραμματικά, στη μεταπολίτευση έχουμε μια επιτυχία του πολιτικού μοντέλου και μια αποτυχία του οικονομικού και κοινωνικού μοντέλου.

Μια ειδική θεματική, που έχει σηματοδύσει τον τρόπο θεώρησής μας ήδη από τον 19ο αιώνα, αφορά τη σχέση έλλξης ή αντίθεσης με τη Δύση. Γύρω από τη θεματική αυτή αναδεικνύονται ζητήματα, όπως οι σχέσεις εκσυγχρονισμού και οπισθοδρομικότητας, οι σχέσεις κοινωνίας και Ορθοδοξίας, ο ρόλος της διασποράς στα ιδεολογικά ρεύματα, η μεταλλασσόμενη σχέση εθνικού και υπερεθνικού στοιχείου κ.ά. Η διάσταση της Ανατολής και της Δύσης στην ελληνική ταυτότητα είναι συχνά πολύ ορατή, αλλά είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς αν και πόσο επηρέασε τις αναπτυξιακές, οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές διαδικασίες. Κατά την άποψή μου οι αναφορές στο διυπόστατο Ανατολής-Δύσης στην ταυτότητα της Ελλάδας σε διάφορες στιγμές της μεταπολίτευσης έχουν αναμφίβολα ένα ιστορικό και κοινωνιολογικό υπόβαθρο, αλλά με το πέρασμα στη μεταπολεμική περίοδο, η επίκλησή τους για την ερμηνεία πιο σύγχρονων φαινομένων εξελίχθηκε σε μια μανιέρα που προσέδιδε μια αίσθηση διαφορετικότητας και ανωτερότητας σε ορισμένους κύκλους και άτομα. Επιπλέον, όσο διαπιστώνονταν η αδυναμία Κράτους και ελληνικής κοινωνίας να πετύχουν βασικούς οικονομικούς και πολιτικούς στόχους και προσδοκίες, χρησιμοποιήθηκε ως άλλοθι εξωφρεστικών κατασκευών και ιδεολογιών.

Το θέμα αυτό είναι κεντρικό αντικείμενο της συμβολής του Βασίλη Γούναρη, την οποία βρήκα εξαιρετικά ενδιαφέρουσα. Ο Γούναρης αναζητά τους παράγοντες που οδήγησαν στο διυπόστατο της Ανατολής-Δύσης στην ελληνική ταυτότητα, και προσπαθεί να το εξηγήσει μέσα από ερμηνείες που εστιάζουν στα εξής:

▷ Το ιστορικό ρήγμα μεταξύ Ορθοδοξίας και Καθολικής Εκκλησίας, που εξέ-

θρεψε τέτοιες αντιλήψεις και τη δειλή επαναφορά του Βυζαντίου στο ιστορικό μας αφήγημα με τις αντιδυτικές εξάρσεις που το συνοδεύουν.

▷ Ηθικολογικά επιχειρήματα, που αναφέρονταν σε «ανηθικότητα της Δύσης» σε σχέση με την «ηθικότητα της Ανατολής», σε ασυδοσία στις σχέσεις των δύο φύλων, στο φεμινιστικό κίνημα, σε «μόλυνση» της ελληνικής διανοήσης από τη δυτική κ.ά.

▷ Σύνδρομα μειονεξίας έναντι της Δύσης, η ανάπτυξη της οποίας πράγματι στηρίχθηκε στις ιδέες και γνώσεις της αρχαίας Ελλάδας οδηγώντας στην Αναγέννηση, τον Ορθολογισμό, τη Γαλλική Επανάσταση, τις τέχνες, την επιστήμη, τη βιομηχανική επανάσταση, σε μια φάση στην οποία εμείς μόλις βγαίναμε από το οθωμανικό σκοτάδι. Σε πολλούς κύκλους, η Δύση, μονόπλευρα, ταυτιζόταν με τον μεγάλο ρόλο του χρήματος, του πλούτου, των οικονομικών συμφερόντων και της υλικής ευημερίας, ως εάν οι Έλληνες ήσαν υπεράνω αυτών των ποταπών σχέσεων. Όλα αυτά μάλιστα διατυπώνονταν ως εάν η πνευματική κληρονομιά που η Ελλάδα είχε δώσει στη Δύση προερχόταν όχι από το αρχαίο, αλλά από το βυζαντινό-ανατολικό παρελθόν της.

▷ Ψυχολογικές μορφές αντίδρασης κάθε φορά που η Δύση δεν αγάλιαζε τις βλέψεις, τα δίκαια που θεωρούσαμε ότι έχουμε και τις θέσεις μας, όπως τα εννοούσαμε εμείς. Αντίστοιχα φαινόμενα εξακολουθούν βέβαια μέχρι σήμερα.

▷ Σύνδρομα μεγαλομανίας, ότι π.χ. η Ελλάδα ήταν το σταθερό θύμα που θα μεγαλυγρούσε αν δεν καταπιεζόταν ή ότι επειδή εμείς χρεοκοπούσαμε έφταιγε η Δύση που μας επέβαλε Μνημόνια. Η Ελλάδα κατέφευγε κάθε τόσο στα δάνεια της Δύσης, καλλιεργώντας ταυτόχρονα την εμμονική φαντασίωση ότι αυτά όφειλαν να μας δοθούν, γιατί υπερέχουμε λόγω του ιστορικού παρελθόντος μας.

Όπως γράφει ο Γούναρης, «η Δύση είναι ταυτόχρονα όλα όσα δεν είμαστε, αλλά θα θέλαμε ή δεν θα θέλαμε να είμαστε, κυρίως όσα ούτε κατορθώσαμε, ούτε μπορούμε να είμαστε».

Η Κωνσταντίνα Μπότσιου στο κείμενό της αναδεικνύει μια άλλη διάσταση, σε μια άλλη εποχή, της σχέσης της Ελλάδας με τη Δύση: Τη συμμετοχή της χώρας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τον 20ό αιώνα. Στην ανάλυσή της οδηγείται κανείς να προβληματιστεί πάνω στις μεγάλες διαμάχες που χαρακτήρισαν τη διαδικασία αυτή, και ιδιαίτερα την ένταξη στην Ε.Ε. Έπειτα από σαράντα χρόνια, οι μεγάλες αφετηρίες (πολιτική ή οικονομική σκοπιμότητα της ένταξης, αποβιομηχάνιση, σταθεροποιητικά προγράμματα, αντίδραση από

Βόλος, 1957. Εικόνα από την Έκδοση «Φωτογραφικών Πρακτορείων Δ.Α. Χαρισιάδης». Μουσείο Μπενάκη 2009.

Κράτος και κοινωνία σε πολιτικές μετασχηματισμού και ανάπτυξης, θέματα εθνικής κυριαρχίας, ισορροπίες με Τουρκία) έχουν απαντηθεί από τα πράγματα, αν και οι απαντήσεις ως συνήθως είναι πιο πολύπλοκες και πολύπλευρες από τις αρχικές σκέψεις. Ίσως η πιο βασική διαπίστωση εκφράζεται στη φράση της «με αφετηρία την οικονομία, η “Ευρώπη” επέφερε ριζικές αλλαγές στην κυρίαρχη ιδεολογία, τον κομματικό ανταγωνισμό, τις κοινωνικές συμμαχίες, την εξωτερική πολιτική».

Μια άλλη μεγάλη θεματική στην οποία θα αναφερθώ αφορά τα χαρακτηριστικά του Κράτους, δηλαδή του κεντρικού πόλου στον οποίο αναφέρεται η έκδοση. Το θέμα αυτό βρίσκεται στο επίκεντρο της ανάλυσης της Καλλιόπης Σπανού και του Δημήτρη Σωτηρόπουλου, όμως στην ίδια θεματική επικεντρώνονται και άλλα άρθρα. Κάνοντας και εδώ μια απόπειρα σύνθεσης, θα τονίσω τις μακροχρόνιες συστημικές αδυναμίες του πολιτικο-διοικητικού συστήματος, που σχετίζονται:

▷ Με την τροχιά στην οποία κινήθηκε και πάνω στην οποία εξελίχθηκε το σύστημα διακυβέρνησης, με έμφαση στα θεσμικά ελλείμματα και τη χαμηλή αποτελεσματικότητα.

▷ Με τις μεγάλες οργανωτικές και λειτουργικές ανεπάρκειες, ιδίως την παραβατικότητα της πολιτικής στη λει-

τουργία της Διοίκησης και την άτυπη παράκαμψη θεσμών, σε συνδυασμό με φορμαλισμούς που τυπικά διασφάλιζαν μεν κάποια εχέγγυα, αλλά ουσιαστικά παραβίαζαν την αντικειμενικότητα των διαδικασιών, δημιουργώντας μια ιδιότυπη συμβιωτική σχέση πολιτικής ηγεσίας και διοίκησης.

▷ Την αστάθεια και την αδυναμία των κανόνων, όπως το μεταβαλλόμενο πλαίσιο στη φορολογία, τις πολλές εξαιρέσεις από τον κανόνα, τον οργανωτικό και λειτουργικό κατακερματισμό που ευνοεί την επιλεκτικότητα και την αποσπασματικότητα των ρυθμίσεων, άρα την ανισότητα και τη διαφθορά.

▷ Τη διαχείριση των κρατικών πόρων ως διαχείριση προνομίων σε όφελος ομάδων, προσώπων και κομμάτων, που επηρεάζει ευθέως τη συγκρότηση σχέσεων Κράτους-κοινωνίας και τη χαμηλή αποτελεσματικότητα της Διακυβέρνησης, σε συνδυασμό με τον υπερσυγκεντρωτισμό στον αρχηγό και τον εκφυλισμό της ενδοκομματικής ζωής και την αναπαραγωγή της κομματικής ολιγαρχίας.

Ο Δημήτρης Σωτηρόπουλος χαρακτηρίζει τη δημοκρατία της Μεταπολίτευσης ως κομματική δημοκρατία με έντονη δικομματική πόλωση και κοινωνικό διχασμό, που όμως άντεξε παρά το πλήθος των αρνητικών ρόλων που διαδραμάτισαν οι κεντρικοί πρωταγωνιστές (πολιτικά κόμματα), ακόμα και με διολίσθηση σε μη δημοκρατικά μονοπάτια. Όπως γράφει, τίποτα από αυτά δεν ήταν ξένο προς τις πρακτικές πολλών κομμά-

των μετά το 1974 και τίποτα δεν θεωρούνταν εκτός ορίων της δημοκρατίας από συμμετέχοντες ή θεατές. Υπήρχε η τάση, σημαντικές πολιτικές αξίες, όπως το Κράτος Δίκαιου, η διαφάνεια, η λογοδοσία και η ισότητα ενώπιον του νόμου να κάμπτονται υπέρ άλλων σκοπιμοτήτων. Ο ρόλος των κομμάτων συνδέθηκε με την ανοχή αν όχι την υπόθαλψη πολιτικής διαφθοράς, την έλλειψη ανοχής, τη βία απέναντι σε επιμέρους φορείς και πρόσωπα και την παραγνώριση κλασικών αξιών πολιτικού φιλελευθερισμού σε όφελος διάχυσης αντιφιλελεύθερων, πολιτικά συντηρητικών, ριζοσπαστικών και παραδοσιακών αξιών, σε μια διαδικασία διεκδίκησης του Κράτους με όλα τα μέσα, και μάλιστα όχι τόσο για τη διαχείριση της διακυβέρνησης, όσο για μια κυνική νομή της εξουσίας.

Ένα μεγάλο ερώτημα αφορά τις αλλαγές που επέφεραν τα Μνημόνια στον τρόπο λειτουργίας του Κράτους. Ωστόσο, το θέμα αυτό είναι πολύ μεγάλο και ξεφεύγει από τα όρια των αναλύσεων που έγιναν.

Πολύ ενδιαφέρουσα βρήκα την παράθεση από τον Αλέξη Φραγκιάδη των απόψεων που είχαν εκφράσει περισσότεροι συντηρητικοί οικονομολογοί (από τον Βαρβαρέσσο μέχρι τον Παπαληγούρα), κυρίως της προπολεμικής περιόδου, που ήσαν υπέρ της κρατικής παρέμβασης. Η θέση αυτή δεν είναι περιεργή, καθώς η απουσία αξιολογής κεφαλαιοκρατίας οδηγούσε από πολύ ωρίς στην ανάγκη μιας κρατικής παρέμβασης.

Σε διάφορα σημεία έρχεται το γνωστό θέμα της αδύναμης αστικής τάξης, τόσο από τη συντηρητική πλευρά, όσο και από το ΚΚΕ. Η θέση αυτή, κατά την άποψή μου, παραβλέπει ότι μια ισχυρή αστική τάξη δεν μπορεί να αναπτυχθεί σε «κενό αέρος», αλλά πάει χέρι-χέρι και συμβαδίζει με μια ισχυρή παραγωγική βάση, η οποία, με τη σειρά της, συσχετίζεται με γνώσεις, ικανότητες, τεχνολογικές εξελίξεις και επιχειρηματικά μεγέθη και χαρακτηριστικά, που προϋποθέτουν δεκαετίες ή και αιώνες μετασχηματισμού πριν καταλήξουν σε βιώσιμα ισχυρές δομές.

Όλα όσα ανέφερα είναι αποσπασματικές ψηφίδες ενός μεγάλου αριθμού πολύ πιο αναλυτικών και σημαντικών προσεγγίσεων στον τόμο αυτόν, που αποτελούν μια νέα ιδιαίτερη συμβολή στην κατανόηση των τεράστιων αλλαγών που συντελέστηκαν στην Ελλάδα τον 20ό αιώνα. Καθώς η ιστορία εξελίσσεται μέσα από νέες γνώσεις και αντιλήψεις, ο τόμος στον οποίο αναφέρομαι, αποτελεί μια πολύ σοβαρή εμπόνηση με πολλές πρωτότυπες σκέψεις και θεωρήσεις στα ζητήματα ανάλυσης του Κράτους στην Ελλάδα. ▲